

FTAMP 16.01.09

<https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph13>**Л.К. Мейрамбекова^{1*}, Б.С. Жиёмбай¹, Г.Р. Даутова²**¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: lmeqrambekova@mail.ru

**ЗАТ ЕСІМНІҢ САН-МӨЛШЕР (көптік) КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ
АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ
ТАРИХИ ДАМУ ЖОЛЫ**

Сан-мөлшер категориясы түркі тілдері теориялық грамматикасының өзекті әрі сан түрлі пікір-көзқарасты тоғыстырған тақырыптарының бірі саналады, бұған осы тақырыпта жылдар бойы жинақталған зерттеулер мен ғылыми жұмыстар дәлел. Аталмыш грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерін тарихи тұрғыда зерттеумен тығыз байланысты және өз бастауын көне дәуір ескерткіштері тілінен алады. Көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері, қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Мақалада зат есімнің сан-мөлшер (көптік) категориясының тарихи генезисі ғалымдардың еңбегі негізінде айқындалып, көптік жалғауларының көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштері, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі көрінісі жүйелі түрде талданады. Сондай-ақ ескерткіштер тіліндегі есім категориясының тарихи даму аспектілерін қарастыру көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштерімен, нақты айтқанда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – Күлтегін (Үлкен жазба, Кіші жазба), Тонкөк ескерткіштерімен, Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X–XII) жазылған М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі тілімен, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі А. Йүгінекидің «Һибат-ул хақайиқ» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI–XII) тілімен, құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII–XIV) тілімен, мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған «Китаб ат-тухфат уз-закыйат фил-лұғат-ат-түркия» ескерткіші (XIV) тілімен салыстыра қарастырылады. Сонымен қатар көне түрк, орта ғасыр дәуіріндегі есім категорияларының қалыптасқан формалары мен дамуы айқындала отырып, қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттеледі.

Түйін сөздер: сан-мөлшер категориясы, зат есім, тарих, даму, жазба ескерткіштер.L.K. Meirambekova^{1*}, B.S. Zhiyembay², G.R. Dautova²¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: lmeqrambekova@mail.ru

**Historical development of the category of the number
of nouns in Armenian-Kypchak written monuments**

The question of the category of number belongs to the category of topical and controversial issues of the theoretical grammar of the Turkic languages, as evidenced by the abundance of works on this problem that have accumulated over many decades. The study of this grammatical category is closely related to the history of the study of the Turkic languages. Moreover, it has ancient traditions. Each of the ancient plural forms had its own characteristics, origin, features of use, periods of use. Assuming that some outdated suffixes served productively in the ancient Turkic period, it can be noted that these forms existed even before the existence of the Orkhon-Yenisei inscriptions. That is, the plural is formed from one word at a time unknown to history. The affixes of the category of the number of nouns are considered at the level of the Turkic proto-language, as well as affixes in the monuments of the Middle Ages, the Armenian-Kypchak monuments in the given article. Aspects of the historical development of the noun category in the language of monuments are also considered in comparison with the ancient Turkic medieval monuments, in particular the Orkhon-Yenisei inscriptions – Kultegin (Big inscription, Small inscription), Tonikok monuments written during the Karakhanid period (X–XII) in the language of M.Kashgari works «Divani lugat-it Turk», one of the ancient Uyghur inscriptions in the language of the Yuginika epic «Hibat-ul Hakik» («Gift of Truth») (XI–XII), the monument «Codex Kumanikus» (XIII–XIV), written in the language of the Kuman Kipchaks, the monument «Kitab at-tuhfat uz-zakiyat fil-lugat-at-turkiya» written in the language of the Mamluk Kipchaks (XIV). In addition, the ancient Turkic, medieval

categories of nouns are studied in comparison with modern Turkic languages, identifying established forms and development.

Key words: category of number, noun, history, development, written monuments.

А.К. Мейрамбекова^{1*}, Б.С. Жиёмбай², Г.Р. Даутова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Imeyrambekova@mail.ru

Историческое развитие категории числа имен существительных в армяно-қыпшақских письменных памятниках

Вопрос о категории числа относится к разряду актуальных и спорных вопросов теоретической грамматики тюркских языков, о чем свидетельствует обилие работ по этой проблеме, накопившихся в течение многих десятилетий. Исследование данной грамматической категории тесно связано с историей изучения тюркских языков и имеет древние традиции. Каждая из древних форм множественного числа имела свои особенности, происхождение, особенности употребления, периоды употребления. Предполагая, что некоторые устаревшие суффиксы продуктивно служили в древнетюркский период, можно заметить, что эти формы существовали еще до существования Орхоно-Енисейских надписей. То есть множественное число образовано от одного слова в неизвестное истории время. В статье на уровне тюркского праязыка рассматриваются аффиксы категории числа имен существительных, а также аффиксы в памятниках средневековья, армяно-қыпшақских памятниках. Также рассматриваются аспекты исторического развития категории существительного на языке памятников в сопоставление с древнетюркским средневековым памятниками, в частности Орхоно-Енисейских надписей – Культегин (Большая надпись, Малая надпись), памятников Тоникок, написанных в период Караханидов (X–XII) на языке М. Кашгарийского произведения «Дивани лугат-ит тюрк», одна из древних уйгурских надписей на языке эпоса Югинеки «Хибат-уль Хакик» («Дар истины») (XI–XII), памятник «Кодекс Куманикус» (XIII–XIV), написанный на языке куманских кипчаков, памятник «Китаб ат-тухфат уз-закият фил-лугат-ат-туркия», написанный на языке мамлюкских кипчаков (XIV). Кроме того, древнетюркские, средневековые категории существительных изучаются в сравнении с современными тюркскими языками, выявляя устоявшиеся формы и развитие.

Ключевые слова: категория числа, имя существительное, история, развитие, письменные памятники.

Кіріспе

Тілдердің барлығына дерлік тән, жалпылама ортақ категориялардың бірі – грамматикалық сан-мөлшер категориясы. Даралық ұғым мен көптік ұғымды бір-бірінен ажырату тілде өзінің көрінісін тауып, осыған орай тіл-тілде грамматикалық *сан-мөлшер категориясы* пайда болған.

Түркі тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы жайлы М. Қашқари, В.В. Радлов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, О. Бетлингк, В. Банг, Г. Рамстедт, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Б. Мункачи, Д. Синор, Н.Н. Поппе, Б.А. Серебренников, Э.Р. Тенишев, К. Гренбек, А. Габен, А. Ализаде, А. Азнабаев, В. Псянчин, А.Г. Гуломов, Э. Фазылов, Ф. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Т. Жанұзақов, А. Есенқұлов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде баяндалған. Ал қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып бұл мәселе М. Балақаев, сондай-ақ А. Ысқақов, Н. Оралбай, С. Исаев еңбектерінде зерттеліп, тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын табатыны анық.

Материал және әдістер

Мақалада қазіргі тіл білімінде қалыптасқан негізгі принциптер мен ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды. Нақты айтқанда, индукция, дедукция, салыстыру, теңестіру, жинақтау секілді ғылыми талдаудың жалпы әдіснамасы басшылыққа алынды. Сонымен қатар мақаладағы тілдік деректердің талдануы барысында негізгі лингвистикалық әдістер – семантикалық талдау әдісі, диахрония және синхрониядағы салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу, топтау, қажетті мәліметтерді өңдеу, саралау, ұғымдарды жинақтау әдістері де жүйелі қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

Мақаланың әдіснамалық негізі ретінде шетелдік және қазақстандық ғалымдардың түркі жазба ескерткіштер тілінің тарихи дамуы туралы жазылған пайымдаулары мен тұжырым зерттеулері басшылыққа алынды. Атап айт-

қанда, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи даму аспектілерін қарастыру көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштерімен, нақты айтқанда Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – Күлтегін (үлкен жазба, кіші жазба), Тоныкөк ескерткіштерімен, Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII) жазылған М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі тілімен, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі А. Йүгінекидің «Һибат-ул хақайик» («Ақиқат сыйы») дастаны (XI-XII) тілімен, құман қыпшақтарының тілінде жазылған «Кодекс Куманикус» ескерткіші (XIII-XIV) тілімен, мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған «Китаб ат-тухфат уз-закийат фил-лұғат-ат-түркия» ескерткіші (XIV) тілімен салыстыра қарастырылды. Сонымен қатар көне түрк, орта ғасыр дәуіріндегі есім категорияларының қалыптасқан формалары мен дамуы айқындала отырып, қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттелді. Ескерткіштер тіліндегі есім категорияларын айқындауда көне түрк тілінің сөздігі, түсіндірме, этимологиялық сөздіктер, оқулықтар мен ғылыми еңбектердегі тілдік деректер мен тұжырымдар пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Қазақ тіл білімінде сан-мөлшер категориясы көбінесе көптік ұғым мен көптік жалғау тұлғасымен байланысты қаралып келеді. Қазақ тілінің грамматикаларында қолданылатын *сан-мөлшер категориясы*, *сандылық категориясы* мен қоса, грамматикалық тұлға ретінде *көптік жалғау*, *көптік жалғау категориясы* немесе *көптік категориясы* деген терминдердің қолданылуы осының дәлелі болса керек.

А. Ысқақовтың көрсетуінше, қазақ тілінде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. *Көптік категориясы* деген ұғым тым жалпы ұғым да, *көптік жалғау категориясы* онан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым. Көптік категориясы *лексикалық*, *морфологиялық*, *синтаксистік* тәсілдер арқылы беріледі (Ысқақов, 1991:39). Н. Оралбай жекешелік пен көптік мағыналардың қарама-қарсылығына құрылған жалпы грамматикалық мағыналы категорияны – *зат есімнің сандылық категориясы* деп қолдануды көрсетеді (Оралбай, 2007: 95). С. Исаев көптік жалғаудың сөз байланыстырушылық сипатының, жалғау қасиетінің басқа жалғаулардан ерекшелігіне тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау жалғау аталғанымен, тікелей көптік мағынаны

білдіргенде, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Сөз байланыстырушылық сипатының болмауы жағынан көптік жалғау қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын. Ғалым көптік жалғаудың бірден-бір грамматикалық көрсеткіші деп -лар, -лер -дар, -дер, -тар, -тер формаларын танып, бұл жалғаулар қазақ тілінде өзі жалғанатын сөздің соңғы дыбысы мен буынына қарай түрленіп жалғанатындығын жазады (Исаев, 2007: 113).

Көне жазбалар тілінде, орта ғасыр жазбалары тілінде, сондай-ақ қазіргі түркі тілдерінде болсын, сөз атау тұлғада келіп, бірлікті білдірсе, көптік мағына морфологиялық, лексикалық, синтаксистік тәсілдер арқылы беріледі. Орта ғасыр ескерткіштері туралы бұған дейінгі және одан кейінгі дәуірлерге шолу жасамай толық жан-жақты пікір айту қиын. Себебі бұл жалғаулардың қай қайсысы да қазіргі тілдік тұрғыдан болсын, орта ғасыр тілдік тұрғысынан болсын көне болып есептелінеді. Олардың пайда болу, даму үрдісін Орхон-Енисей ескерткіштерінен басталады деп те айтуға болмайды. Сондықтан да көптік жалғауының шығу тегін түркі тілдерінің деңгейінде ашып беру қиындықтарынан ғалымдар түркі тілдерімен туыстас тілдерге жүгінуге тырысқан.

Көне түрк дәуірінде көптік мағынаны білдіретін жалғаудың бірнеше тұлғасы болған. С.Е. Малов «Күлтегін» және басқа да көне түрк жазба ескерткіштерінің тілін зерттей отырып, көптік жалғауының үш түрлі тұлғасын атап көрсетеді, олар: 1) -lar, -ler; 2) -t; 3) -z (Малов, 1951:122). Бірқатар түркітанушы ғалымдар, атап айтқанда Н.К. Дмитриев, А. Азнабаев, В. Псянчин, Б.А. Серебренников, Ғ. Айдаров, М. Томапов, А. Есенқұлов көптік жалғауының тек осы түрлеріне ғана тоқталады.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде кездесетін және кейбір түркі тілдерінде сақталған, көптік мағынада жұмсалатын аффикстердің бірі – -т. С.Е. Малов көне түрк ескерткіштерінде жоғары атақты білдіретін төрт-бес сөзде көптік жалғауының кездесетіндігін айтады: *tarqan-tarqat (атақ-дәреже)*, *orun-orut (орын)*, *tigin tiginlär-tigitlar*. Көптік жалғаудың -т көрсеткіші XI ғасыр ескерткіштері тілінде бірлі-жарым сөздермен қолданылып, көптік мән берген. «Құтадғу білікте» кездесетін *erät* сөзінің аудармасы көне түрк сөздігінде «*мужи, мужчины, воины*» түрінде көптік мәнде берілген. Мысалы,

bu el tutuуqa көр ерät sü керäk/erät tutuуqa neң tavar tü керäk (чтобы управлять государством, надо много воинов/чтобы содержать воинов, необходимо разные вещи (Севортян, 1969: 176). М. Қашқари сөздігінің I томында *tegit* сөзін *tegin* сөзінің көпше түрі деп береді де, мұның көпше түрдің қағидасына сәйкес келмейтіндігін айтады. Бұған қарап -т жалғауының бұл дәуірде көптік мән бергенін, алайда көптік жалғауы ретінде кең көлемде қызмет атқармағанын байқауға болады. Дәл осы *tegit* сөзі көне түрк сөздігінде «монгольская форма мн. ч., от *tegin* (принцы)» деп берілген (Севортян, 1969: 548). Ал *tegin* сөзі хан отбасындағы кіші ұлдың есіміне қосылып айтылатын атақ (титул). *Tegit* сөзі *öga* сөзімен бірге қолданылады: *Öga tegit – орта дәрежелі халықтың ірілері мен қазан ұлдарының кішісіне берілетін ат*.

П.М. Мелиоранский *tegin-tegit, tarkan-tarkat* жекелік мағына мен көптік мағынаның қатынасы түркі тілдеріне тән еместігін жазады. Ғалым Қытай деректері негізінде қалыпқа келтірілген *türküt-түрктер* формасы, сондай-ақ *хотут-әйелдер* (*qatun – qatut моңғол тілінен әйел-әйелдер*), *уолат* (*уолан*), т.б. сөздерінің шығу тегін түркілік емес деп қарастырады. Мұның себебін бұл формаларға түркі тілдерінде үстемеленіп -лар/-тар жалғауларының жалғануын дәлел ретінде ұсынады: *megitlar, хотуттар, kirkittar, т.с.с.* (Мелиоранский, 1899: 92).

Н.Н. Поппе түркілік *yigit* сөзі көптікті білдіріп, әйел жақтан туыстықты білдіретін *yigän* формасынан шығады. Бұған қоса, *süt, kanat* сөздерінде көптік мағынаны беретін көне -т аффиксі сақталған деп көрсетеді (Поппе 1974:16). А.Н. Кононов *türküt, yomut* этнонимдерінің құрамындағы -т көптік жалғаудың көрсеткіші деп береді (Кононов, 1954:276). Б. Сағындықұлы Орхон-Енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін *тарқа-т* (*атақ, жекешесі тарқа-н*), *теги-т* (*атақ, жекешесі теги-н*) сөздері құрамындағы -т, *теле-ут, түрк-ут* этнонимдері құрамындағы -ут көптік мағына беретіндігін жазады (Сағындықұлы, 2011: 109). Т. Жанұзақовтың айтуынша, *m(ð), c(z)* жалаң дауыссыз дыбыстардан тұратын көптік жалғауының бұл көне көрсеткіші қазақ, моңғол ескі этнонимдер құрамында сақталған. Мысалы, қазақ этнонимдері: *дулат, керейт, меркіт, төлеңгіт, маңғыт, жаныс, байыс, т.с.с.*; ал моңғол этнонимдері: *баят, бодет, керет, борас, тоғас, бегіс, телес, т.с.с.*

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде -т аффиксімен келетін көптік мәнде жұмсалған сөздердің

легі кездеспейді. Ғылымда бұл аффикс туралы көп дәлел жоқ. Алайда М. Қашқари еңбегінде кездесетін *арамут, bajat, баиғірт, көрат* секілді сөздер мен тайпалардың атаулары бұл форманың көне дәуірде болған көптік жалғау екендігін растай түседі. Десе де көне -т аффиксінің қалдығы қазіргі түркі тілдерінің ішінде якут тілінде сақталып қалуы мүмкін деп болжауға да негіз бар. Өйткені якут тілінде көптік жалғау зат есімдерге жалғанған кезде оның алдынан қосымша *m* пайда болады, кейде сөздердің соңғы дыбыстары өзгеріске түседі: *тойон* (*мырза*) – *тойоттар* (*мырзалар*), *хотун* (*қатын*) – *хотуттар* (*қатындар*). Мұндай ерекшелік барлық есімдерге тән емес. Сондай-ақ -т жалғауын бірқатар ғалымдар моңғол тілімен байланыстыра қарайды, якут тілі көп жылдар бойы моңғол тілінің ықпалында өмір сүргендіктен, якут тіліне кейбір сөздер арқылы сіңген болуы да мүмкін.

Көне түркіден келе жатқан көптік мағынаны білдіретін -з аффиксі де көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болғаны белгілі. 1884 жылы ғылымда көне түрк тіліндегі көптік жалғау мағынасында жұмсалатын -з аффиксі туралы гипотезаны Б. Мункачи айтқан болатын. Кейіннен Г. Рамстедт *көкүз* (*кеуде*) сөзінде -з аффиксін нақтылап көрсетіп, ал В. Банг жұп атауларды білдіретін құрамында -з аффиксі бар сөздердің тобын жазады: *ikiz* (*двойня, егіз*), *aviz* (*пот, ауыз*), *омуз* (*плечо, ұық*), *köz* (*глаз, көз*), *т.с.с.* Осылайша Б. Мункачидің гипотезасы көптеген ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулерге арқау болады. Мәселен, Л. Лигети *kirkiz, oküz* этнонимдерінен -з аффиксін байқайды. Ал Д. Синор түркілік -з аффиксін моңғолдың -с аффиксімен, тұңғыс және оралдық -р аффикстерімен бір қатарға қойып зерттей келе, -з аффиксін ғана түркілік деп танып, -лар аффиксін қоса есептегендегі өзге аффикстерді өзге тілден енген аффикстер қатарына жатқызады (Щербак, 1977: 85).

А.Н. Кононов көптік жалғаудың бұл түріне біріншіден *оуиз* (*оғыздар*), *ikiz* (*егіз*) этнонимдерін, екіншіден жіктеу есімдіктері – жіктік жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының *z*-ға біткен түрлерін жатқызды. О. Бетлинг бұл аффикстің генезисін I, II жақ жіктеу есімдіктеріне қатысты түсіндіреді (Bohtling, 1851: 43). Негізінен ғылымда бұл пікір В.В. Радлов, С.Е. Малов тарапынан да қолдауға ие болды.

Б. Сағындықұлы да жұп мағынасын беретін -з көптік жалғау аффиксінің көне түркіден

келе жатқанын жоққа шығармайды. Ғалымның көрсетуінше, көптік мағынаны қазақ тіліндегі *біз, сіз* жіктеу есімдіктеріндегі -з элементі де бере алады (Сағындықұлы, 2011:109).

Көптік жалғауының бұдан өзге -ан аффиксі жайында белгілі ғалымдар К. Гренбек, А. Габен, Д. Синор сияқты ғалымдардың пікірлеріне А.М. Щербак өз еңбегінде тоқталса, мұнан өзге де ғалымдар – М. Қашқари, А.Н. Кононов, Б.А. Серебренников, Т. Жанұзақов бұл аффикстің ерте заманда-ақ көптік жалғау көрсеткіші болғандығын сөз етеді.

К. Гренбек *оглан (юноши), эран (мужи), бодун (народ), кіркін (девушки)*, А. Габен бұларға қоса *ортан (огни)* сөзінің құрамындағы соңғы дыбыстарды осы көптік жалғауымен байланыстырады. Ал *кіркун* (қырғыздың қытайша аталуы) сөзімен бірге *копан* (все) «кон-ан» жөніндегі Д. Синор пікірі де осыған саяды.

М. Қашқаридың айтуы бойынша XI ғасырда *оглан, эран* сөздері жекеше түрде де, көпше түрде де қолданылған (Қашқари 1960: 74). *Оулан* сөзінің семантикалық мағынасы көне түркі сөздігінде: *бала, нәрсете, ұл, қыз* мағыналарында жұмсалғаны белгілі: *оулан beläldi – нәрсете жаялыққа оралды, кісігі оулан – кішкентай бала, оулан қіз – қыз бала*. Демек бұл дәуірдің өзінде -н (-ан, -ән) архаикалық аффикске айнала бастады деген болжам жасауға негіз бар. Көптік жалғауының бұл көне тұлғасы өлі жұрнаққа айналып, қазіргі тілде кейбір түбірлердің құрамында ғана сақталып қалған.

А.Н. Кононов та, М. Томанов та *оглан* сөзінің құрамынан осы аффиксті көреді. Ғалымдардың пікірінше, орта ғасырларда *эран, оглан* сөздері әлі де өздерінің көптік мағыналарын жоймаған, бірақ кейбір тұстарда *-лар* жалғауы да қатар жұмсалған (*эранлар*). Қазақ тілінде *ерен* сөзі тек жекелік мағынада ғана айтылады. Алайда сыртқы ұқсастығын еске алсақ, *үшем* (кейде үшін) сөзінің құрамындағы -ем (-ен) қосымшасын осыған жатқызуға болар еді. Дегенмен мұнда жалпылама көптікті білдіруден гөрі топтау мәні басым (Томанов, 1988:138).

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *оулан* сөзі екі мағынада жұмсалады: а) *бала, нәрсете, ұл, қыз, жас бала мағынасында: оуланни сездим – нәрстені сездім, оулан 7 үйл тибинә болған – жеті жасқа толмаған бала, игит оуланларни – жас жігіттердің, кіз оулан – қыз бала; ә) сот ісін атқарушысы мағынасында: мēsta оулані – сот атқарушысы* (Гарковец 2010: 1036). Көне түркіден ерекшелігі *оулан* сөзінің сот

атқарушысы мағынасында жұмсалуды бұл дәуірде оның мағынасының кеңейгендігінен хабар береді. Дегенмен бұл сөздің құрамындағы -ан аффиксінен жекелік мағынаны ғана көре аламыз, көптік форма *оулан* сөзіне арнайы -лаг жалғауы жалғану арқылы берілген. Бұл көне түркіден келе жатқан көптік жалғауының -ан тұлғасы орта ғасырда көмескілене бастағандығын, нәтижесінде қосымша көптік мәнді білдіретін аффикс қосылғандығын білдіреді.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *er, erän* сөздері қатар қолданылады, білдіретін негізгі мағыналары: *er кісі, er азамат, күйеу, аға, мықты және жүректі адам, т.с.с.* Мысалы, *er adam – er адам, хіз ergä barsa – қыз күйеуге шықса (ерге тисе), er хардаш – аға, т.б.* Бұл екі сөздің де контексте қолданылуынан көптік мағына байқалады, мұнда бір ғана ерге емес, барлық ер адамдарға, күйеулерге тән қасиет, сипат беріліп отыр. *Er (ep), erän (ерен)* сөздеріне -lär (-лер) жалғауының жіңішке түрі жалғанып та қолданылады, қосымша дыбыс үндестігі ережесіне бағынады (Гарковец, 2010: 491).

Көне түрк, орта ғасыр жазба ескерткіштерінде кездесетін *оуул, оулан* сөздерінің қазіргі тілімізде *ұл, ұлан* түріндегі екі нұсқасы да сақталған. *Жаран, берен, өрен, аран* сөздері де осы төркіндес болуы керек. -*Ан* жалғауы көне түрк тілімен қатар, парсы тілінде де көптік мән берген, сондықтан бұл жалғаудың шығу тегін парсы тілімен де байланыстыра қарау түсінікті жайт. Көне түрк тілінде *budun* термині және *on oq budun, bavrın* деген тайпалар болған. Сөз етіп отырған аффикстің төркініне зер салсақ, ол хамит, тұңғыс-манчжур, моңғол тілдерінде ұдайы жинақтық мағыналы сөздерге жалғанады екен. Әрине, аффикстердің тұрақты сақталып қалатын орындарының бірі этнонимдер болуы мүмкін. Себебі этнонимдер басқа сөз түрлеріне қарағанда, өзгеріске сирек ұшырайды. Кейбір ғалымдар бұл сөздердегі аффикстердің көптік мәні бар екендігін де жоққа шығарады. Олар *будун* мен *ортан* сөздерінің құрамындағы -ун мен -ан аффикстерін есім сөз тудырушы жұрнаққа, ал *копан* сөзінің құрамындағы аффиксті көмектес септігінің өлі аффиксіне жатқызады, *кіркін* морфологиялық бөлшектеуге келмейді дейді.

Морфологиялық тәсіл арқылы көптік мағына білдірудегі бірден-бір өнімді элемент – лар, -лер аффиксі болып табылады. Ең көне болып есептелінетін Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, бүгінгі күнге дейін бұл жалғау өзінің қызметін жойған жоқ. А.М. Щербактың

көрсетуінше, *лар* аффиксі ерте жазба деректерден мәлім және дауыссыздардың ассимиляциясы немесе дауыстылар үндестігі арқылы түркі тілдерінде олардың бірнеше фонетикалық варианттылығы қалыптасқан, олар: -лор ~ -ло ~ -ла ~ -лај ~ -тар ~ -тор ~ -дар ~ -дор ~ -сар ~ -зар ~ -рар ~ -нар ~ -нор ~ -на ~ -ар ~ -а ~ -лар ~ -тәр ~ -лїр ~ -лур (Щербак 1977: 82). Аталған форманттың этимологиясын Г.И. Рамстедт -лар аффиксін моңғол тіліндегі мағыналық жағынан ұқсас келетін -паг аффиксімен салыстырып қарастырды, бұл аффикс (-паг) моңғол тілінде «барлығы» мағынасын бере отырып, ғалымның пікірінше якут тілінде «бірге, бірдей» мағынасында жұмсалатын *нар* сөзімен сәйкес келеді [Ramstedt 1957: 59]. Н. Поппе пікірі бойынша, -лар аффиксі көптік мәнді білдіретін екі аффикстің -ла және -р аффиксінің бірігуінен пайда болған. Соңғы -р аффиксін К. Менгес жалпыалтайлық жинақтаушы аффикс ретінде қарастырған (Щербак, 1977: 83). Дегенмен -лар аффиксі екі аффикстің комбинация тұтастығынан пайда болған деген пікірді алғаш айтқан В. Банг болатын (Bang, 1895: 166). Б.А. Серебренников те-лар жалғауын көптік пен жинақтық мағына беретін көне екі көрсеткіштен тұратындығын (-л және -р) айтады. Д. Синор -лар жүйесін -л және -р аффикстерінің қосындысы деп қарап, өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген де пікір айтады (Sinor, 1952: 226-228). П. Аалто Д. Синордың пікірін қостай отырып, түркілік -лар аффиксінің моңғолдың -паг және қытай тілімен байланыстыра қарайды (Aalto, 1952: 15-16). Ал поляк ғалымы Т. Ковальский өзінің осы мәселеге арнаған зерттеуінде -лар аффиксінің арғы төркіні болжалды санды (*бірнеше, көп* сөздері тәрізді) білдірген сөз болуы керек дейді (Kowalski, 1963: 7).

А.Н. Кононов -лар/-ләр көптік жалғауының аффиксі жинақтық көптікті білдіретін бірдей мағыналы екі форманттан тұратындығын айтады: -лар – -л+г. В.А. Богородицкий бұл аффикстің қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі мен -ар жұрнағының арасындағы ығысудың нәтижесі деп қарайды (Досжан, 2012:16). Аффикстің екінші -г компоненті де қазіргі кезде жинақтық көптікті білдіретін ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Ғалымдардың зерттеулерін пайымдай отырып, әр дәуірде көптік жалғау тұлғаларының түрліше болғандығына, формалық-мағыналық өзгерістерге ұшырағандығына, мағынасының

да тарылып не кеңейіп қолданылғандығына көз жеткізуге болады (Frank, 1972).

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілінде көптік жалғауларының морфологиялық тұлғасы -т қосымшасы арқылы көрінеді. Бұл қосымша көне түрк жазба ескерткіштері тілінде атақ-дәрежені білдіретін санаулы сөздерге жалғанған: *тарқан – тарқат, шад апыт – шад апалар*. Сонымен қатар ескерткіш тілінде -лар, -лер формалары да кездеседі: *Он оқ беглері бұдуны көп келті. – Он оқ бектері халқы көп келді. Келіме беглерін бұдунын ітіп, йығып азча бұдун тезміс ерті. – Келген бектерін, халқын көргенде, азгана халық жиылып қашқан.*

Көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздер де кездесіп отырған: 1) ру, тайпа, халық аттарын беретін жинақтық ұғымды білдіретін атаулар: *табгач, оғуз, қытан бу үчегу қабысыр. – Табгаш, оғыз, қытан бұл үшеуі қабысар, бірігер.* 2) лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер: Ингек күлүкін оғуз келті. – *Сиыр көлігімен оғыз келді. Қарығ сөкдім. – Қарды тазаладым, аршыдым. Қара терім йүгүрті. – Қара терім ақты, жүгірді.* 3) зат есімнің алдында оның қанша екенін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды: *Йеті йүз кісіг удызығма улуғы шад ерті. – Жеті жүз кісіні бастаушы ұлығы шад еді. Сүсі алты биң ерміс. – Әскері алты мың еді.* 4) зат есімдердің алдында *қоп (көп), үкүл (бүкіл)* сияқты анықтауыш сөздер айтылғанда көптік жалғауы жалғанбайды: *Қоп соғды бұдун келті. – Көп соғды халқы келді. Үкүл ер – бүкіл ер.* 5) кейбір қос сөздер ешбір көптік жалғауынсыз көптік мағына береді: *Қыз-қудуз буңсыз келүрті. – Қызқырғын қайғысыз (тегін) келетін* (Шаймердинова, Невская, 2019:184-199).

Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII ғғ.) жазылған ескерткіштердің бірі – *Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде* көптік жалғауларының ең көп қолданылатын формасы – -лар, -лер, ал қатаң нұсқасы (-тар) кездеспейді: Алплар бірле урушма. – Алыптармен (батырлармен) ұрыспа.

Орхон жазбаларында ұшырасатын көптік мәнді беретін -т формасы арқылы жасалған сөз бір жерде ғана кездеседі: *тігін- тігіт*. М. Қашқари *ерен* сөзінің құрамындағы -ен элементін де көптік қосымшасы деп түсіндіреді, дегенмен мынадай ескерту жасайды: «бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер».

Көне ұйғыр жазуларында көптік жалғау -лар, -лер формасы арқылы көрінеді. Жуан буынды түбірлерге -лар формасы, ал жіңішке буынды сөздерге -лер формасы жалғанады: *тынлығлар – тіршіліктер, йоллар – жолдар, орынлар – орындар, дінтарлар – діндарлар, теңрілер – тәңірілер, йеклер – жындар, т.б.*

Көптік мән белгілі жалғаулар арқылы да, сөздің лексикалық мағынасы арқылы да, сөз тіркестері арқылы да беріледі (Crystal 1995). Зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін және *үкүш, көп* сияқты сөздер айтылғанда, оларға көптік жалғауы жалғанбайды. Қос сөздерге де көптік жалғау жалғанбайды.

Көптік жалғауы *қыпшақ тілінде* дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол -лар, -лер болып жалғанады: *арылар – әулиелер, қойлар – қойлар, ағачлар – ағаштар, алар (олар, аналар), бізлер – біздер, кімлер – кімдер, чақлар – шақтар, ешитіңдер – есіміңдер, білмезлер – білмейтіндер, т.с.с.*

«Кодекс Куманикус» және «Ат-тухфа аз закийа...» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ -лар, -лер көптік жалғауы қолданылған. Ә. Құрышжанов пен М. Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан түбірлер мен негіздерден кейін -лар, ал жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін -лер формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді (Фазылов, 1978: 137).

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: а) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді: *ағачлар – ағаштар, бизлер – біздер, тағлар – таулар*; ә) белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді: *кішілер – кісілер, азамлар – адамдар, білмезлер – сауатсыздар*. Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, *анлар сордулар – олар сұрады, билге тетик кишилер меним сөзім ешитіңдер – білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдаңдар* (Айдаров, 1971: 106).

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының -лар, -лер формалары

ұшырасады: *ханлар – хандар, тонлар – тондар, йемішлар – жемістер, т.с.с.*

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай семантикалық мағынасы да күшті. -Лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді: *Hali, xanlar, bunu eskä alinjiz, ögütläninjiz barçanjiz, kimlär ki yarjularsiz yerni. – Енді, хандар, мұны еске алыңыз, жерді жарғылау туралы ұғыныңыз баршаңыз* (Гарковец 2002: 531). *Da budur Tejriniñ yarjusu, ki Yariñ keldi dünyägä, da adamlar artix sövdülär xaranjünü, ne ki yariñni* (Гарковец 2002: 676). – *Тәңірінің жарғышылығы дүниеге жарық келтірді, бірақ адамдар жарықтан қараңғылықты артық көрді* (Гарковец 2002: 678). *Yalbarip xolarmen sizdan, xardaşlar, ki neça sarnasanjiz, anğaysen men yazixli Lusig sargawakni bir* «*Atamız ki köktäsen*». – *Сіздерден жалбарынып сұраймын, бауырлар, қанша оқысаңыз да, жазықты пірәдір «көктегі атамыз деп» Лусигті еске алыңыз* (Гарковец, 2002: 373). *Xartni baduhasel etmägäyssen, yoğsa övündür, neçik atañni; xarilärni – necüik analarni. – Қартты қатты ренжітпе, әкеңдей көр, кәрі әйелдерді – анаңдай көр* (Гарковец, 2002: 275).

Ескерткіш тілінде көптік жалғау сын есімдерге жалғанып, субстантивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды: *Anij üçün boş etär Tejri, ki uslular tergäp baçkaylar, ne türlü isä esä, añar körä etkäylär yarjünü* (Гарковец, 2002: 679). – *Сондықтан Тәңірі парасаттыларға істің егжей-тегжейін терген, соған сәйкес жарғыны жүргізуге ерік береді* (Айдаров, 1971: 680). *Ki toydurdu džanlarin ačlarniñ da džanlarin küsänčlärniñ tolu etti yağşilix bilä. – Ол аштардың да, құсаланғандардың да жандарын жақсылықпен толтырды* (Гарковец, 2002: 423).

Қорытынды

Аталған мақала AP08855980 «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен жобасы аясында дайындалды. Зерттеу нәтижесі бүгінгі кезеңге жеткен көптік жалғауларының ұзақ тарихи даму жолынан өткендігін айғақтайды. Әр дәуірде көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері,

қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер ғана емес-емес көмескі күйде сақтап қалған, ал грамматикалық мәні көптік мағына беретін көне жалғаулар арқылы көрінген. Ғалымдардың пікірін жүйелеу барысында көне жазба ескерткіштер тілінде кездесетін көптік жалғауының ең көне формалары *-t (-ut/-it)*, *-z (-uz/-iz)*, *-an (-un/-in)*, *-q/-k (-aq/-ek)* болғандығы анықталды. Түркі тілдері аглютинативті тіл болғандықтан, түбірге қосымшалар бірінен кейін бірі жалғана береді. Көптіктің көне формалары тілдің дамуы барысында көнеріп, өзінің мағынасын, мәнін жойған кезде көптіктің

басқа формасы үстемеленіп жалғанып отырған. Нәтижесінде алдыңғы аффикс түбірмен сіңісіп, тұтасып, жаңа форма жасап отырған. Дегенмен көнерген аффикстердің алғашқы грамматикалық мағыналарының жойылуы барлық дерлік аффикстерге тән дей алмаймыз. Орта ғасырда өз құрамында дәл осы жалғаулар кездесетін сөздердегі көптік мағына әлсіреп, нәтижесінде *-lar*, *-ler*, *-dar*, *-der*, *-tar*, *-ter* формалары қалыптасқан. Көне түркіден көптік ұғымда қолданылатын кейбір сөздер мен аффикстер орта ғасырдағы армян-қыпшақ мұраларына да ортақ деп айтуға болады. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде бастан-аяқ көптік жалғаудың *-lar*, *-lär (-lerp)* формалары көрініс тапқан. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде көне аффикстер өзінің грамматикалық мағыналарын толықтай жоғалтпай-ақ, көптік мәнді білдіретін жалғаулар үстемеленіп те жалғанып отырған.

Әдебиеттер

- Aalto P. Altaistica. The suffixes *-lar*, *-nar*, *-lär*. – StO, 1952, XVII. – P.15-16.
- Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
- Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, 1895. – VI. – S. 220.
- Bohtling O. Uder dis Jakuten. – St-Petersburg, 1851. – 159 s.
- Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Том 1. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – 1084 с.
- Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Т. III. – Алматы: Баур-Касеан, 2010. – 1802 с.
- Древнетюркский словарь. / Под ред. Э.В. Севортян. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
- Досжан Р. XI-XII ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 328 б.
- Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
- Кононов А.Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока // Ученые записки ЛГУ. Серия Kowalski T. Zursemantischn Function des Plural suffixes *-lar*, *-lär* in den Turksprachen. – Krakow, 1963. – 77 s.
- Қашқари М. Девану лұғатит турк. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 том. – 270 б.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
- Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. – СПб.: ЗВОРАО, 1899. – 92 с.
- Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Инжу-Маржан, 2007. – 390 б.
- Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beitrage. Die Pluralendung mo *-nar*, tu *-lar* // Введение в алтайское языкознание. Морфология. – М., 1957. 460 с.
- Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б.
- Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – Москва: Наука, 1974. – 64 с. востоковедческих наук. – Л.: ЛГУ, 1954. – Вып. IV. – С. 276-280.
- Sinor D. On Some Ural-Altaic Plural Suffixes. – AM, NS, 1952. – II. – P. 226-228.
- Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
- Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.
- Frank, Marcella. Modern English Grammar: a Practical Reference Guide. New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1972.
- Шаймердинова Н.Г., Невская И.А. Некоторые аспекты истории развития кыпчакских и огузских языков // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – №4 (126)/2019. – С.184-199.
- Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. – Ленинград: Наука, 1977. – 192 с.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

References

- Aalto P. (1952) *Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär.* – StO, XVII. – P.15-16. (in English)
- Aidarov G., Quryshzhanov A., Tomanov M. (1971) *Kone turki zhazba eskerkishterinin tili.* – Almaty: Mektep, p.272 (in Kazakh)
- Bang W. (1895) *Zura auslautenden n im Altaischen.* – TP, VI. P. 220. (in German)
- Bohtling O. (1851) *Uder dis Jakuten.* – St-Petersburg: p.159 (in German)
- Crystal, D. (1995) *The Cambridge Encyclopedia of the English Language.* Cambridge: Cambridge University Press (in English)
- Doszhan P. (2012) *XI-XII g. Zhazba eskerkisteri tilinin morfologiyalyq qurylymy.* – Astana: Astanapoligrafiya, p. 328 (in Kazakh)
- Drevnetyurkskii slovar'.* (1969) Podred. E.V. Sevortyan. – Leningrad: Nauka, P.676 (in Russian)
- Fasylov E.I., Ziyaeva M.T. (1978) *Izyskannyi dar tyurkskomu yazyku.* Tashkent: Fan, p.451 (in Russian)
- Frank, Marcella. (1972) *Modern English Grammar: a Practical Reference Guide.* New Jersey: Prentice Hall, Inc., (in English)
- Garkovezt A. (2002) *Кыпчакское пис'менное наследие. Каталог I текста памятников армянским пис'мом.* – Том I. Almaty: Desht-i-Kypchak, p.1084. (in Russian)
- Garkovezt A. (2010) *Кыпчакское пис'менное наследие. Кыпчакский словарь по армянским пис'менным памятникам XVI-XVII веков. V.III.* – Almaty: Baur-Kasean, p.1802. (in Russian)
- Isaiev S.M. (2007) *Qazirgi qazaq tili. Morfologiya.* Almaty: Oner, p.336 (in Kazakh)
- Kononov A.N. (1954) *Tyurkskie etimologii. Istoriya I filologiyastranVostoka // Uchenye zapisi LGU. Seriya vostokovedcheskih nauk.* Leningrad: LGU, 1954. Vypusk. IV. p. 276-280. (in Russian)
- Kowalski T. (1963) *Zursemantischen Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen.* Krakow, p. 77 (in German)
- Malov S.Ye. (1951) *Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti.* – Moskva.-Leningrad: Izd. ANSSSR, p. 452 (in Russian)
- Meliorskii P.M. (1899) *Pamyatnik v chest' Kyul'-tegin.* Saint Petersburg: ZVORAO, p. 92 (in Russian)
- Oralbai N. (2007) *Qazirgi qazaq tilinin morfologiyasy.* Almaty: Inzhu-Marzhan, p. 390 (in Kazakh)
- Qasqari M. (1960) *Devanu lugatit turk.* Tashkent: Fan, 1 tom. p. 270 (in Kazakh)
- Ramstedt G.J. (1957) *Kleine altaistische Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu -lar // Vvedenie v altaiskoe yazykoznanie. Morfologiya.* Moskva: 1957. p.460(in German)
- Sagyndyquly B. (2011) *Qazirgi qazaq tilinin tarihy.* Almaty: Qazaq universiteti, p.145 (in Kazakh)
- Serebrennikov B.A (1974) *Veroyatnostnye osobnovaniya v komparativistike.* Moskva: Nauka, p.64 (in Russian)
- Shaimerdinova N.G., Nevskaya I.A. (2019) *Nekotorye aspekty istorii razvitiya kypchakskikh I oguzskikh yazykov // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Habarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. №4 (126)* p.184-199. (in Russian)
- Sherbak A.M. (1977) *Ocherki po sravnitel'noi morfologii tyurkskikh yazykov. Imya.* Leningrad: Nauka, p.192 (in Russian)
- Tomanov M. (1988) *Qazirgi qazaq tilinin grammatikasy.* Almaty: Mektep, p.264 (in Kazakh)
- Ysraqov A. (1991) *Qazirgi qazaq tili.* Almaty: Ana tili, p.384 (in Kazakh)